

сучасної дитячої іграшки, а також тут були продемонстровані зразки традиційної народної іграшки.

Для популяризації народної традиційної іграшки Музей неодноразово проводив виставки як у нас, так і поза межами України: в Польщі в 1998 р. під час Польського фестивалю дитячої творчості та у Франції (Кальмар) у 1999 р. під час святкування Днів української культури. У фонді іграшки продовжується збиральницько-популяризаторська робота, яка має великі перспективи й сьогодні, і в майбутньому.

¹ Музей етнографії та художнього промислу // Путівник Інституту Народознавства НАН України. – Л., 1996. – С. 5.

² Там само. – С. 50.

³ Герус Л. До історії формування збірки народної іграшки Львівського музею етнографії

та художнього промислу Інституту Народознавства Національної Академії Наук України // Народознавчі зошити. – Л., 1997. – № 3. – С. 198–200.

⁴ Музей етнографії та художнього промислу ІН НАН України (далі – МЕХП ІН НАН України). – ЕП-19252.

⁵ Там само. – ЕП-19261, ЕП-19262.

⁶ Там само. – ЕП-18610.

⁷ Там само. – ЕП-24073.

⁸ Герус Л. Художні особливості української народної іграшки з дерева // Народознавчі зошити. – Л., 1995. – № 5. – С. 294–300.

⁹ Найден О. Українська народна іграшка. – К., 1999. – С. 250.

¹⁰ МЕХП ІН НАН України. – ЕП-18800.

¹¹ Герус Л. Художні особливості української народної іграшки з дерева... – С. 296.

¹² МЕХП ІН НАН України. – ЕП-24111.

¹³ Архів МЕХП ІН НАН України. – Оп. 1, спр. 39.

ТИПИ НАРОДНИХ СОРОЧОК ГЕТЬМАНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Галина Шафранська (м. Київ)

1. ВСТУП

Збираючи польові матеріали, досліджуючи музейні колекції сорочок, а також вивчаючи різні літературні джерела, ми помічаємо, на перший погляд, парадоксальне явище. З одного боку – розмаїття і несхожість тих сорочок між собою, а з другого – своєрідний консерватизм, майже цілковита незмінність крою та оздоблення, притаманні даній місцевості й часові.

Уявімо собі: якби одягнути людей у всі ті сорочки, що зберігаються у художніх, краєзнавчих, історичних музеях та скансенах Києва, Львова, Чернігова, Івано-Франківська, Черкас, Переяслав-Хмельницького, Коломиї, Ужгорода, Чернівців, Луцька, Полтави, Луганська, Ромен, Дніпропетровська, Сум та ін., то

утворилася б фантастична феєрія кольорів, орнаментів і фасонів – своєрідний величезний яскравий букет квітів різних видів, але одного роду красного, роду прекрасного – українського.

Та виникло таке розмаїття не одночасно і не всюди. Щодо місцевих типів сорочок, то на наших історичних землях їх нараховується більш, ніж півсотні. А щодо узорів, то їх важко зібрати всі навіть у одному селі. Неможливо й остаточно систематизувати, узагальнити їх назви, бо вони були відмінними в різних місцевостях.

Різниця у культурі, одязі, зокрема в сорочках, пов'язана передовсім з історико-географічними межами. Це від давна зауважили дослідники-народознавці. Письменник і етнограф Яків Голо-

вацький під час подорожі по Карпатах у 1841 р. занотував: "Як тільки змінюється географічне положення, змінюються і звичаї, одяг та мова".

Природними перешкодами для взаємин між окремими родами, племенами, групами, народами були великі водні басейни та гірські хребти, непрохідні болота та лісові масиви. В основному, ці природні рубежі пізніше визначали й державні кордони. Україні таких меж не бракувало. Саме вони зумовили формування основних етнічних груп на її сучасній території та їхню мовно-культурну строкатість. Це явище відбилося і на звичаях та обрядах у окремих етно-регіонах, пам'ятках народного побуту, а особливо на типах народного вбрання.

Протікаючи через усю Україну з півночі на південь, річка Дніпро розділяє широким водним кордоном країну на дві частини: Правобережну і Лівобережну. І це не просто фізико-географічне розмежування території. Протягом усієї історії нашу Вітчизну по цій межі розтинали навпіл сусідні держави – і з заходу, і зі сходу, і з півдня, і з півночі.

У різні історичні епохи землі Правобережжя України приваблювали Польщу, Литву, Угорщину, Чехію, Австрію, Румунію, Молдову. Лівобережжя більше, ніж три століття, входило як окремий "юго-западний край", або Малоросія, до складу Російської імперії. Хоча протягом певного історичного періоду (друга пол. XVII – XVIII ст.) Лівобережна Україна досягла відносної самостійності і розквіту як держава автономна, відома під назвою Гетьманщина.

Таке державно-національне розмежування упродовж століть не могло не позначитися не лише на соціально-політичному житті, а й на матеріальній культурі українців, не відбитися на їхній мові й на їхніх уподобаннях. І чи не найпомітніші такі відмінності в одязі.

Правобережний тип сорочки разюче відрізнявся від лівобережного як за кроєм, так і за оздобленням. Здається, саме від часів Гетьманщини чітко вимальовується стиль і колористика українського народного вбрання і, зокрема, вигляд сорочки такої, якою ми її знаємо сьогодні.

ні.

Найдавніші з українських сорочок, що збереглися до цього часу, датуються лише останньою чвертю XIX ст. Та й таких – одиниці. Адже тканина – це не глина, не метал і навіть не дерево. Вона найвразливіша до згубної дії часу. Та крій, шви, візерунки, композиція і кольори залишалися архаїчними і традиційними в кожному етно-регіоні до середини XX ст. Це ті конструктивні елементи, які творять образ і стиль та завдяки яким розрізняються локальні типи подібно до того, як розпізнаються за зростом, ходою, кольором очей чи тембром голосу окремі людські сім'ї чи роди.

У кінці XVIII ст. Чернігівська губернія мала у своїх адміністративних межах, крім сучасної області, на півночі ще й Стародубський і Глинський повіти (нині територія Росії), на північному сході – Конотопський, Кролевецький, Глухівський сучасні р-ни, Середино-Будський і Шосткинський повіти (нині Сумська обл.), а на півдні – сучасні Бровари Київської обл., а також Дарницю і такі знайомі нам назви колишніх сіл, що стали тепер столичними мікрорайонами – Позняки, Осокорки, Троєщина.

2. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

а) Чернігівські землі

У цьому розділі, спираючись на зразки народних сорочок, зробимо спробу, з одного боку, простежити, узагальнити спільні їх ознаки, а з другого – конкретизувати, тобто точніше визначити їх окремі типи в певних місцевостях, виходячи не з сучасних адміністративно-територіальних структур, а з колишнього поділу на землі, повіти, на яких формувалися ці зразки.

Тож – про тип лівобережний. У переважній більшості такі сорочки додільні, іноді до підточки. Шиті в три пілки шириною до 50 см, рідше – у дві шириною 70 см; з відносно глибоким неоздобленим пазушним вирізом посередині, із круглим викотом довкола шиї, густо призбираним через чисницю під вузьку обшивку; з довгим рукавом до обшив-

ки або вузької чохолки, який майже всюди пришивався призбореними пухликами (колодочками) до уставки. Але в північних районах уставки іноді й підкрюювалися, тобто імітувалися, були цільнокрійними, а не відрізними. Поділки в сорочках широкі, барвисто оздоблені, часто зроблені у вигляді зубчиків, що свідчить про звичай виставляти їх з-під поясного одягу – раніше плахти, а потім рясної спідниці.

Виконання (і пошив, і оздоблення) бездоганне, шляхетне. Цьому надавалося великого значення, не меншого, ніж самому навчанню певного стібка. Тому часто на деяких сорочках не можна відразу розпізнати лицьовий бік і зворотний. Тоді вже доводиться шукати зшивний пруг! Це все те, що споріднює чернігівські сорочки з усім Лівобережним Подніпров'ям, зокрема із полтавсько-слобожанськими зразками.

Усі деталі красномовно вказують нам на те, що це саме такі сорочки, які позичала кума з народної пісні:

З широкими рукавами,
З вишитими подолами.

Та ось їхнє оздоблення помітно відрізняється. І якщо Полтавщина, за образним висловом Миколи Гоголя, – це найзапашніша квітка України, то Чернігівщина – це яскрава її сестра. За нашими спостереженнями, тут вималюються кілька типів сорочок, щонайменше дванадцять–тринадцять. Тож спробуймо їх описати.

У центральній і південній Чернігівщині найпоширенішими були сорочки, у яких по рукаву вишивався візерунок, відомий майстриням як “хміль” або “чернігівська берізка”. Це в’юнка гілка через усю довжину рукава у три, п’ять, а то й сім рядів. Вона могла пнутися угору плавно, округло, а іноді мала вигляд ламаної, і тоді її так і називали “ламана гілка”. Такого типу рослинні узор шилися переважно білим по білому технікою лічильної, або рахункової, гладі. Плічка в таких сорочках розширювалися густим геометричним орнаментом “у клинці” або “сливки”, широка

смуга якого обрамлювалася, як картина, вузькою рівною стрічкою внизу і вгорі композиції. Часто ця техніка поєднувалася із виколюванням.

Не можна сплутати з будь-якими іншими чернігівські сорочки з густими смугами (строками) рослинного або геометрично-рослинного орнаменту, розташованими впоперек рукава двома–трьома паралельними рядами: перша смуга пролягала по низу плічка, друга – вгорі густо призбираної голівки рукава, третя – по його середині. Між другою і третьою строками орнаменту часто розміщували ще одну, але вже не вишивану, а мережану. І особливо гарними бувають рукави, якщо усі три–чотири “строки” стилістично гармонійні між собою. Їх тут називали “циганками”, можливо тому, що домінуючий у них був чорний колір з незначним домішуванням червоного. Та й широкий рукав у півтори пілки надавав їм такого “циганського” вигляду. Я ж охрестила їх “чорнобровими”, бо ці орнаментальні смуги асоціюються з густими чорними бровами українських дівчат, які дуже їм пасують. Цей тип сорочок оздоблювали переважно червоно-чорною вишивкою хрестиком.

Цікавою видозміною попередніх були т. зв. “циганські” сорочки, ніби вишиті навиворіт, тобто такі, у яких чорним хрестиком суціль зашивалося тло, а на ньому вибілювався, ніби проявлявся, як на негатив фотоплівки, і сам візерунок. Іноді, щоб контрастніше відініти основний мотив, його контур обшивався червоною штапівкою.

Суто чернігівського колориту надавали сорочкам т. зв. мережки-“обманки”. Це, власне, й не мережки, а їх цікава імітація, яка творилася стібком “хрестик”. Така техніка ще називається розкидним хрестиком, бо він вишивається чорною заплочкою не підряд у візерунку, а врозкидну по білому полю орнаментальної смуги, створюючи ілюзію мережаної дірчастості, ажурі. І хоч сама мережка-“обманка” побутувала на всій Наддніпрянщині, зустрічаємо її в геометричних орнаментах на сорочці як звичне явище тільки на

Чернігівщині.

Поширений на Чернігівщині тип сорочок і з простішим оздобленням, ті, наприклад, у яких вишивалося неширокою орнаментальною смугою тільки плічко по низу і рукав угорі. Тож, вишивкою оздоблювалися тільки плечі, таким чином маскувався шов, яким пришивався рукав до плічка.

Вдавалися майстрині й до несправжнього вирізування.

Та чим далі на північ Чернігівщини, тим виразнішим стає поліський стиль у оздобленні сорочки. Так, уже в Чернігівському й Ріпкинському р-нах зустрічаємо сорочки з дивовижно оригінальним, ніби безсистемним, проте чітко геометричним, немов складний лабіринт, мотивом, який тут називається "мороз". Справді, рукави, густо вишиті тоненькою більвою лиштвою, схожі на фантастичну, примарну паморозь на скляних шибках невеличких поліських віконечь, крізь які немовби проглядають досвітки блідо-сіруватого відтінку – клаптики тонкого невивішеного полотна.

І вже зовсім поліськими виглядають сорочки в Новгород-Сіверському й Семенівському р-нах. Такого колориту їм надає кожна деталь: довжина – до п'ят, велика латка під пахвою, кольори – червоний з білим. Та особливо характерні в них т. зв. "чернігівські розшивки". Це вертикальні смужки мережки висотою 15–17 см, якими з'єднувалися внизу, в подолі, три пілки полотна, а вже вище вони зшивалися звичайним пруговим швом. Розшивки виконувалися іншою технікою і розміщувалися вище від основної орнаментальної смуги – лиштва, яка тричі ніби переривалася. Самі поділки були широкими, вишитими заповочною ниткою червоного кольору. Такою ж мережкою-розшивкою приєднувалися до полика рукав і задня пілка сорочки. Чернігівські розшивки виконувалися не як звичайні мережки (шляхом витягування ниток і потім настилування узору на утворену сітку), а своєрідним способом натягування основи, яка з'єднувала пілки станка, як при тканні, а потім уже на утвореній основі мережився технікою

"шабак" червоно-білий візерунок. Він міг бути або тільки білий чи червоний, а інколи ще додавався чорний колір.

Ці мережки декоративні. Трапляються випадки, коли полик з'єднувався із задньою пілкою звичайним пришивним швом, а вздовж нього вишивалася "настилом" смужка, тобто імітувалася традиційна розшивка. Те ж саме стосується і подолу, адже вишити значно легше, ніж промережити справжню розшивку.

Рукав пришивався до полика рівненько, без пухлів, і теж оздоблювався червоним кольором знизу доверху разом із поликом аж до обшивки. Орнаменти на ньому прадавні – або геометричні, або рослинно-геометричні у формі "вазона" чи "деревця". Усі ці художні деталі витворювали своєрідний образ "стельниці", як називають сорочку на Чернігівському Поліссі.

Виріб привертає увагу художньою довершеністю орнаментів і поєднанням способів оздоблення. Їх тут нараховується аж сім: на подолі – дві мережки (прутик і затягана), вишивка – штапівка, лозовий хрест, назбирування, настил. Рукав із вставкою і на спині зі станком з'єднуються характерною для північних районів смужкою-розшивкою. Та в даній сорочці цей декоративний елемент можна назвати винятком. Вона виконана не звичайною мережкою "шабак" на натягнутій основі, а сплетена із білих і червоних лляних ниток домашнього фарбування особливим способом – не гачком, не спицями, а просто пальцями (як плелися сіті на рибу), т. зв. "бранням". Поєднання білого і червоного кольорів створюють надзвичайно цікавий ефект сивини, як ми сьогодні скажемо, – "меланжевий".

Орнамент давній – геометричний. По всьому рукаву розміщені ромби – ниви, в які вміщені хрестовидні рослинно-геометричні фігури. Чохлики вишиті ромбічними "човниками".

Північно-чернігівські сорочки дуже колоритні, тільки серед них можна виділити 2–3 окремих типи: червоні і білі з червоною розшивкою.

Відомі на Чернігівщині й ткані рука-

Чернігівська обл. Городнянський р-н,
с. Макишин

Чернігівська обл. Новгород-Сіверський р-н
с. Мамекиле

Гадяцький р-н,
с. Соснівка

Чернігівська обл. Гайровицький р-н,
с. Нова Басань

ви з давніми геометричними орнаментами. Ось зразки.

Рукави цільнокроєні. На плічку – дві поперечні середньо-широкі смуги крупних розет, розмежованих червоними ромбічними фігурами, верхній і нижній кути яких перекриваються чорними трикутниками. На рукаві знизу доверху – вертикальні ряди високих “дерев”, поміж якими ритмічно вміщено “вазончики”.

Колір – червоно-чорний.

Геометричні мотиви оздоблення і техніка ткання свідчать про давній тип сорочки. Та на превеликий жаль, у якийсь період (ймовірноше всього, це 30–50 рр. ХХ ст., коли з’явилася і стала агресивно впроваджуватися мода на коротке вбрання), ця сорочка була безжалісно і бездумно вкорочена. І замість широкої розкішної лиштви в поділках з’явилося малесеньке, плетене гачком круживо із зубчиками, яке аж ніяк не гармоніює з рукавом, а лише контрастно підкреслює обмеженість нової моди і велич архаїки.

Сорочка із с. Добротов Кролевецького р-ну сучасної Сумської обл. за колористикою не характерна для Чернігівського Полісся, та стилістично і композиційно настільки архаїчна і гарна, що неможливо не звернути на неї увагу.

На імітованому підкроєному полику по м’якому, не дуже вибіленому полотну зеленувато-брунатною, червоною та чорною заполоччю вишита настилком класична ромбовидна композиція. Ця широка орнаментальна смуга ромбів із гачкуватими виступами – “осьмирожками” – обв’язана щільним рядом антроповидних фігурок більшого і меншого розмірів, які стоять, ніби взявшись за руки. Сюжет прадавній і символічний, відомий усім слов’янським народам, ніби живий ланцюг замикає цей чудовий орнамент.

Рукав відокремлює від полика імітована “розшивка”. На рукаві – традиційне дерево життя у шість рядів, мов шпалери рясного кучерявого хмелю, що перемешуються у міжряддях зіркоподібними рослинними фрагментами.

Поділки широкі, рельєфні, густо

вишиті знаками-символами: безкінечником, квадратом, поділеним на чотири менші частинки, в середині яких вибиті краплини-зерна. На чохлах розміщені такі ж людські фігурки, як і на полику.

Сорочка видається гідною полковниці чи принаймні сотнички – такі асоціації виникають при спогляданні цієї прекрасної речі.

Ще один вид сорочок був досить поширений із другої пол. ХІХ ст. не лише на Чернігівщині, а й у всіх інших місцевостях. Це примітивні натуралістично-рослинні узори, вишиті хрестиком. Такий вид оздоблення відомий як брокарівський, хоч пояснення самого терміну в друкованих працях автором не зустрічалися. Навіть у етнографічному словнику під редакцією К. Матейко цього слова немає.

Але французькою *brocart* та італійською *brossare* означає “вишивати”, що видається достатнім доказом. Брокарівськими також називалися дорогі тканини, зіткані із шовкових ниток, обвитих золотою або срібною ниткою, і густо вишиті різними фігурами та квітковими орнаментами. Таке тлумачення знаходимо у словнику Брокгауза і Ефрона. Та видається більш переконливою поширена думка про походження цього слова від прізвища Броккар, власника парфумерних магазинів і підприємств, які виробляли і пакували свою продукцію у папір у клітинку з різними рослинними орнаментами, переважно трояндами. Ця продукція із кін. ХІХ ст. заповонила ринки України, поступово витісняючи місцеві більшові геометричні візерунки з усіх вишивок. Таке експансивне явище було зафіксоване Оленою Пчілкою у її альбомі-збірнику “Українські узори” (1927), де вона, не вживаючи терміну “брокарівський”, а, можливо, й прізвища Броккар не знаючи, зауважує наступне: “[...] зразки вишиванок, так само, як твори народного слова або пісні, можуть псуватися, калічитись. До сього псування чимало прилучилися, призвели ті “премії”, мальовані листочки з визирунками, що ними обгортають, наприклад, брусочки мила тощо. Такі зразки стилю спотвореного, з тим неподіб-

ним зуб'ям та ляпаними здоровими квітами (трояндами, "рожами"), можна побачити вже не тільки на вишиванках у городянок (на рушниках, на сорочках), а й на вишиванках селянських (іноді такі визирунки йшли й з «модних журналів»).

Під брокарівським типом розуміється тільки техніка вишивання хрестиком, і він, так би мовити, скомпонував сам цей стібок. Сьогодні усталилася думка, що це, мовляв, найпростіший спосіб шиття. З такою думкою важко погодитися. Адже хрестик належить до рахункових швів великої складності, і найменша похибка, хоч на одну ниточку вгору чи вбік, зведе нанівець усю роботу. Його техніка не простіша і не легша від інших лічильних технік. Навпаки, якщо це поліхромний орнамент, то хрестикова техніка дає можливість глибше і краще відтінити окремі його елементи. Єдиною важливою умовою краси, як і в будь-якій роботі, є чистота й охайність вишивання, культура виконання, а головне – художній смак виконавиці при виборі орнаменту і кольорів. Цю думку підтверджують окремі напрочуд гарні зразки брокарівських сорочок.

Децо відмінним від брокарівського можна вважати тип сорочки, де композиційно поєднуються брокар і геометричний мотив. Якщо вишивка зроблена зі смаком і талановито, то й таке поєднання різностильових, еkleктичних орнаментів може виявитися художньо досконалим витвором.

На Чернігівщині відома була також особлива назва лічильної гладі – "коханська гладь". Про неї довелося почути авторові від 83-річної Домахи Денисенко із с. Заворичі (нині Броварський р-н Київської обл.) десять років тому. Жінка так називала густий зірчастий візерунок, вишитий наскісною гладдю. Пояснити, чому він називається саме так, вона не змогла. Та згодом трапилася щаслива нагода почути цю назву вже у фондах від викладачки художньої вишивки Грицівського училища декоративно-прикладних ремесел (Хмельниччина), яка теж так називала

вала густу наскісну гладь. Отже, це є свідченням стародавності та поширеності назви і на віддаленому від Броварщини Поділлі, а можливо, і по всій Україні. Можливо, вона поступово вийшла з мовного вжитку, як це часто буває, із занепадом певного явища, і тепер випадково виринула із глибин забуття як екзотичний вислів. Це дуже важливо для фахівців і поціновувачів народного слова, які тепер переймаються проблемою лексичного позначення того чи того стібка в певному візерунку.

У Центральній Україні всюди чудово оздоблювалися поділлки. Але в такому виді роботи Чернігівщина, здається, неперевершена і може приємно подивувати знаючих і обізнаних у цій справі людей. Ми можемо побачити, як мережили і найрізноманітнішими способами зубцювали поділлки. А зубці – і плетені голкою та гачком, і викладені з краму, а потім підшиті до низу сорочки. Із початком століття, коли домоткане полотно стали замінювати фабричним коленкором та перкалем, поширилася мода на великі зубці, вишиті технікою "ришельє". Такі сорочки й вишивалися, як правило, по-новомодному: червоночорним муліне гладдю помальованому або хрестиком у стилі "брокар". Поступово і додільні сорочки були замінені на короткі, які тут називалися "станок", "чехлик", "куцик", "грудка". Наприкінці 20 – на поч. 30 рр. ХХ ст. з'явився короткий рукав, зібраний вище ліктя на резинку. Разом із ним помінялася і назва. Змінившись у крої і ніби схуднувши, недавній станок у 1950–60 рр. уже став вишитою блузою.

Багата Чернігівщина й на суто свої орнаменти та стібки, які отримали назви за їхньою локалізацією. Наприклад, "чернігівські човники" – це витягнуті в ширину ромбики, вишиті технікою назибирування, яка тут була однією з найбільш уживаних. Той же візерунок "чернігівська берізка", який шився лічильною гладдю (лиштвою). І своєрідно виконана мережка, яка дістала назву "чернігівська розшивка". Хрестиковий шов "ретьязь" тут називали по-своєму –

“лозовий хрест”. Справді, подібний вигляд тут мали плетіння з лози, якими відгороджували від вулиці садиби і плели перелази до річкових берегів.

б) Полтавські землі

Фонди Музею налічують понад тисячу сорочок колишньої Полтавської губернії, яка територіально була значно більшою, ніж сучасна область, бо в її адміністративних межах були ще й деякі сучасні р-ни Київської обл. (Барішівський, Бориспільський, Згурівський, Переяслав-Хмельницький та Яготинський), Черкаської (Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський, Чернобаївський), Сумської (Роменський, Липоводолинський) та південно-східні р-ни Чернігівської обл. (Варвинський, Ічнянський, Прилуцький, Срібнянський, Талалаївський).

Усі ці сорочки також належать до наддніпрянського лівобережного типу, вже згаданого раніше.

Загалом, усі сорочки Полтавщини можна охарактеризувати як легкі, прозорі, з геометричними орнаментами, дуже різноманітними за композицією і витончено шляхетними за виконанням.

Яких тільки візерунків, технік, орнаментів тут немає! Назви їм давалися з навколишнього середовища. Все, що існувало в природі, викликало в майстринь подив і захоплення, було варте їхньої уваги і заслуговувало художнього відтворення на предметах побуту та одязі, що, безумовно, пов'язане з духовним розвитком людини. І цей процес взаємозворотній. Творчо наснажена людина стає талановитою, навіть геніальною. У цьому переконують нас твори народних художників, які здобули світову славу, не маючи не лише спеціальної професійної освіти, а й будь-якої взагалі. Бо хіба ж у с. Богданівка росли якісь особливі, неземні квіти, якими намалювала їх малограмотна селянка з Київщини Катерина Білокур? Або, може, над поліською Болотнею з'явився на зоряному небі чудернацький бик, якого зуміла побачити і так поетично зобразити на картині інша наша народна художниця – Марія Примаченко? Звичайно, то високе душевне піднесен-

ня творить мистецькі дива, які ми часто бачимо й на народній сорочці.

Більш архаїчні візерунки – це геометричні орнаменти різних композицій. Первісно вони мали символічний зміст, який з віками втратився, і науковці сьогодні вивчають його, намагаючись розшифрувати.

На полтавській сорочці такі орнаменти дуже різноманітні і гарні. Це – розетки, зірки, ромби (книші), безкінечники (гаки), хрести, кружальця, маленькі ромбики (бубонки), зубчики, човники, шашечки, віконця, хатки, вітрячки, кільця, клинці тощо. Зооморфні зображення: метелики, джмелі, мухи, павуки, раки, п'явушники, вужики, коники, голубки, павичі, качечки тощо. Серед них зустрічаються назви ледь вгадуваних основних, визначальних зооморфних органів. Наприклад, клешні, лапки, крильця, вусики, баранячі ріжки, ластів'ячі хвости, волове око, заячі вушка, гусячі лапки, курячий брід тощо.

Та переважають на таких сорочках рослинно-геометричні мотиви, а саме: дерево (ламане дерево), в'юнка (ламана) гілка, берізка, гільце, вазон, колосок, хміль, калина, виноград, вишеньки (черешеньки), сливки, яблучка, грушки, полуниці, порічки, терен, шовковиці, перчики, огірки, жолуді, реп'яшок, шишечка, овес, пшеничка, гречечка, мак, кленова квітка, яблуневий цвіт, березові бруньки, гарбузове листя, дубове листя, вербове, сосонка, петрушечка, кропива, гвоздика, кручені паничі, тюльпани, дзвоники та ін.

Як і на інших територіях, досить популярними були на Полтавщині брокарівські мотиви. Також тут сформувалися і усталилися протягом віків своєрідні осередки, можна навіть сказати, школи вишивання – у Гадяцькому, Зіньківському, Миргородському, Великобагачанському р-нах. І зараз функціонує відоме далеко за межами України Решетилівське училище художнього вишивання, де кращі народні майстрині передають молодшим всі секрети свого мистецтва і куди

приїжджають навіть із далекого зарубіжжя багаті люди, щоб замовити для свого гардеробу не одяг – художній витвір.

Опираючись на багатий матеріал у фондах, спробуємо виділити кілька типів, а краще сказати, змалювати декілька образів полтавських сорочок. А на окремих зосередити детальнішу увагу. Словами їх важко описати. Їх слід бачити.

Переважна більшість – це класичні українські сорочки, шиті білим по білому. Та це так тільки кажеться – говорить, бо й біль теж різна буває. І від тих її відтінків залежить вигляд і сам образ сорочки.

Такими білоштитими є миргородські і хорольські сорочки, які вирізняються своїми дрібненькими й густими візерунками по усьому рукаву, вишитому лиштвою. Подібними ж шитими білим по білому з розкішними широкими рукавами є сорочки з Великої Багачки. Здається, не дарма, як і прізвища роду, давалися назви поселенням – селам чи хуторам. Тут справді жили, мабуть, багачки. Про це свідчать їхні сорочки: широкі рукави з багатющими мережками, вирізуванням, виколуванням. Цей вишуканий ажур часто закомпонований вертикалями.

Ця сорочка – один з кращих зразків народного вишивального мистецтва. Рукав середньої ширини, в одну пілку, із ластовицею. Він увесь – від уставки до чохла – усипаний зеркатими солов'їними вічками. Композиція – класичний рівнобедрений ромб, заповнений великими краплинами-зернами. Це – древній символ засіяної плодючої ниви. Кожного, хто бачить цю сорочку, вражає така, здавалося б, дрібниця, як полик. Він повністю вишитий дрібнішими ромбами технікою “кур'ячий брід”. Можна було б подумати: “Ну навіщо це було робити? Адже його майже не помітно. Хіба не можна було без цього обійтись?”

Певно, що можна. Та тільки не безіменній натхненній народній художниці, яка, вишиваючи цю сорочку, звичайно ж, не думала ні про славу, ні про те, що її річ стане музейним експона-

том неоціненної вартості, об'єктом прискіпливого розглядання найдрібніших деталей і їх наукового вивчення, предметом захоплення не тільки заслужених народних майстрів, а й тих людей, які не розуміють і просто не помічають цього мистецтва. А це вже чогось-таки вартє! Довгий рукав обрамлений складочками, зібраними посередині вузеньким манжетом. І при кожному рухові він ніби підморгує перехожим своїми “солов'їними вічками”. Виріз шиї також художньо досконалий. Він відрізняється від традиційних круглих шийних вирізів дещо більшою глибиною і трішечки заокругленими кутами. Вся сорочка – від м'якого та рівного, ледь сіруватого полотна до останнього стібка на ній свідчить про шляхетність її власниці.

На білому рукаві плавно виконана хвиляста лінія, що уособлює людське життя з його підйомами і спадами. Паралельно із цією чорною лінією, вишитою хрестиком, розміщена така ж хвиляста лінія з мальтійських (рівнораменних) хрестиків, але вже зроблена іншою технікою – вирізуванням. На уставковій лиштві вишита геометрична композиція із ромбів, обрамлена вузенькою смужкою верхоплута. На думку автора, вишивальниця була справжнім майстром від Бога, адже не вивчаючи професійно законів гармонії і художніх прийомів, вона створила шедевр, який викликає захоплення і подив, у якому все художньо досконале: і композиція, і колір, і техніка.

Своєрідними і особливими завдяки кольору видаються гадяцькі сорочки. Вони вирізняються з-поміж інших полтавських сорочок насиченим, переважно синім кольором вишивки.

Звичайно, сорочки Гадяцького регіону не всі виключно сині, фарбовані цвітом очерету (куницями) чи бузиною. Багато серед них і просто білих, і білих з чорним, а ще більше – коричневих, фарбованих дубовою корою чи вільхою. Це залежить від традицій окремих сіл. Наприклад, у с. Соснівка вишивали переважно синім, а в Плішивці, крім синіх, було багато чорно-білих і корич-

невих вишивок. Вражаюча кількість різних технік і густих геометричних орнаментів, гармонійно поєднаних між собою, створюють багатющі, художньо завершені композиції.

На вставці – геометричний орнамент із ромбів, обв'язаний рядом “вітрячків”. Рукав посередині зібраний пухликами, а по ньому в два ряди розкидана в шаховому порядку розкішна “кленова квітка”. Виріз шиї і чохолки оздоблені червоною кривулькою.

На цій сорочці є цікава деталь. Вишивальниця залишила нащадкам автограф, як це часом робили в давнину народні іконописці, та й зараз підписуються сучасні майстри пензля. Під пазушним розрізом вишитий напис “ТЫТАНА”. Та ймовірніше те, що це просто позначка, так би мовити, особистий підпис майстрині. Бо подібні позначки почасти трапляються на виробках: або рік, або ініціали, або якийсь хрестик чи інший значок десь під пахвою чи в складочці приховала вишивальниця.

Такими ж високохудожніми є зінківські вишивки, в яких переважають густо насичені композиції, котрі здебільшого складаються із рослинно-геометричних мотивів: хміль, ламана гілка (дерево), кленова квітка, терен, колосок, стручок тощо. Кольорова палітра блакитно-сіра або пастельно-коричнева, часто поєднана. Подібне поєднання кольорів можна зустріти в давньоруських мистецьких творах.

Кольори згаданих сорочок тут дещо відмінні від багатьох інших: світлі відтінки бузково-синього і темніші золотисто-брунатного. Аж обважнів рукав під суцвіттям хмелю і колосками, як називали такий візерунок. Оце так древо життя! Здається, ось-ось зламається під своєю вагою, і хочеться навіть підтримати його, та ляне полотно, тонке і шовковисте, так і випорскує з рук. А досягнуто такого враження за допомогою техніки вишивання лиштви і вирізування.

Північно-західна частина колишньої Полтавської губернії (територія нинішніх Прилуцького, Срібнянського, Варвинського, Талалаївського, Ічнян-

ського р-нів Чернігівщини) не має особливих, яскравих відмінностей ні в крої, ні в оздобленні, які вирізняли б їх із загального полтавського колориту. Крім хіба, що тієї ознаки, що вони такі ж дивовижно гарні, білі, із прекрасно оздобленими поділками, які низько випускалися з-під плахт.

Розглянемо сорочку із с. Додільна Прилуцького р-ну Чернігівської обл., виготовлену із тонкого лляного полотна у дві пілки. Рукав шитий біллю, шириною у цілу пілку, приблизно півметра. На ньому – шість рядів ламаних дерев у дрібний терен, шитих білим настилуванням. Пришитий рівенько, без пухликів, стьоганим швом до уставки, оздобленої ромбічним орнаментом, утвореним настилом і зерновим виводом. У подолі – безчисна мережка у вигляді ламаної лінії.

Сорочка додільна, шита біллю, полотно лляне, тонке, щонайменше “дванадцятка”, словом, “панське”. Містить багато технік вишивання. За нашими підрахунками, тут поєднуються шість способів оздоблення: мережка двох видів – пруттик і настил або “полотенця”; рахункова гладь; хрестик ретязевий; вирізування і “курячий брід”. Орнамент – ламане дерево, вишите вербовою лиштвою.

Сорочка має цікаву історію. Її ткала і вишивала кріпачка на прізвище Коваль, 1820 р. н. Після смерті майстрині сорочка дісталася у спадок її дочці Ганні Коваль, 1843 р. н. А та вже в 90-річному віці віддала вишиванку за шматок хліба в голодному 1933 р. Ганні Семенівні Петриненко, 1900 р. н. І вже ця, третя власниця, у 1970 р. передала сорочку Музееві в дар. Та, незважаючи на таку свою сумну історію, сорочка наділена благотворною енергетикою. Її розглядаєш із внутрішньою теплою посмішкою, як казав Микола Гоголь, крізь “невидимі світові сльози”.

Крій типовий: додільний, виріз круглий до вузької обшивки, уставковий. Рукав з'єднується з уставкою звичайним стьобаним швом, рівенько, без пухликів. На уставці вишито піворнамента. У верхній частині рукава – широка смуга (5 см) геометричного

орнаменту із крупними ромбами. Їхні грані ніби вирізьблені з каменю – виведені стібком довбанки. А всередині вся площина ромбів поділена на чотири рівні частини – віконця, утворені стібками виколювання і настилом (лиштвою), котрі виглядають як чисті темні шибочки в перехресті рам із білими віконницями. Поділ прикрашений мережаним геометричним візерунком у вигляді мотовильця. Полотно коноплянолляне, тонке і м'яке, “дванадцятка”.

Сорочка додільна, рукав з пухлями посередині, пришитий до плічка, оздобленого смугою ромбів із широкими гранями. Сторони ромбів продовжуються за точку перетину, утворюючи з кутів ріжки. Цей орнаментальний мотив обрамлений ще двома вузенькими смужками – рівною і хвилястою.

На рукаві – геометричний орнамент складної композиції. Він увесь – від плічка і майже до низу – густо вишитий крупними ромбами по п'ять у кожному із двох поперечних рядів, розміщених один над одним і розділених повздовжніми тоненькими лініями. На кожну з цих вертикалей ніби нанизані кругленькі горошинки. Всередині кожного ромба – хрест, на поперечині якого насаджено чотири- і восьмипелюсткові квіточки, а вздовж ребер покладені ажурні колоски.

Вишивка виконана техніками настилування (лиштви) і виколювання (солов'їні вічка), а також простим хрестиком. Колір нитки – зеленувато-брунатний, рослинного забарвлення.

Сорочка додільна, рукав довгий, шириною у півтори пілки. Полик рукава – на ширину пілки. Рукав зібраний у пухлі двома рядами і розшитий повздовжніми смужками в тринадцять рядів химерних зооподібних фігурок, які чергуються групами по три тоненькі вертикальні лінії. На подолі – рослинно-геометризована в'юнка гілка. Орнамент виконано простим хрестиком у червоно-чорному кольорі, а білі контрастні лінії – білим ретязевим хрестиком.

На перший погляд, сорочки Лубенщини небагато і просто оздоблені:

неширока смуга вишивки чи мережки знизу уставки та на комірці-обшивці. Рукав прикріплений до уставки пухляками в 1–3 ряди посередині, а далі до країв пришитий стьоганим швом. І обов'язково на спині біля рукавів розміщені характерні тільки для Лубенського повіту вишиті трикутнички. Поділки теж або вишиті лиштвою чи вирізуванням, або промерезані.

Взагалі, окремі села Полтавщини (Велика Багачка, Веприк, Соснівка, Плішивець, Лютенька – на Гадяччині та Дейкалівка, Павлівка, Великі і Малі Будища – на Зіньківщині) слід було зберігати як заповідні осередки народного вишивального мистецтва.

І дивна річ. Вивчаючи й описуючи сорочки, ловиш себе на думці: “Та воно ж усе ніби однакове й знайоме людям. Геометричні композиції і більова нитка. Рукав і поділ...” Але ж і букви нам теж усі знайомі. А в які різні слова і, тим більше, рядки вони складаються! По них ми розрізняємо поезію і прозу, твори Лесі Українки і Ліни Костенко, Тараса Шевченка і Володимира Винниченка. Все те, що талановито індивідуальне.

Даремна справа намагатися порівнювати між собою такі шедеври – вони всі безцінні. Так само важко робити вибір, коли розкривається перед тобою унікальна вишивана краса. Провідний етнограф Музею Світлана Щербань із притаманною їй артистичністю розказує різні історії зі своєї збиральницької практики.

“...І ось, нарешті, – згадує вона, – після довгого вступу про здоров'я, про теля, яке заплуталося в налігачі, про бур'яни в городі, що аж гудуть, та інші свої біди та турботи, тітка Варка відкриває віко заповітної скрині. А там, бачу, повно... чогось. У мене серце як не вискочить. Бо я вже побачила і по хаті, і по хазяйці, що тут може бути щось особливе. То ж і гроші вже виймаю. Та вона одразу ж попередила: “Є сорочки. Та тільки всі не оддам. А дам тільки дві – які вже вибереете...” І отут у мене – стрес. Яку не розгорну – не можу з рук випустити. І чим далі, тим шаленіше мене калатає. А треба ж виду не подати, що з тобою тво-

риться. Бо тітка може й зовсім передумати... І котру з них вибрати – не знаю. Як тільки назад поклала – та й стала найкращою...”

І ми розуміємо Світлану Олексіївну: кожна з цих сорочок, справді, краща з найкращих!

Отже, такі типи сорочок і способи їх оздоблення маємо на Лівобережній Гетьманщині.

3. ВИСНОВКИ

На одній із полтавських сорочок внизу, біля пазушного вирізу, вишита дата – 1924. Двадцять років були останніми в ХХ ст., коли люди ще пряли, ткали й вишивали, тобто творили. Збиралися на вечорниці, де й працювали, й співали, й спілкувалися. А вже за кілька років наступив історичний період у три людських покоління, – період руйнації всього національного, окремісного, індивідуального.

Така державна політика незабаром позначилася і на народному побуті, і на одязі. 1940 рр. випали з контексту розвитку народної культури. У музейній колекції народного одягу є лише кілька одиниць цього періоду. Це зрозуміло: війна, руйнація, відбудова. Але цей процес продовжився протягом доброго десятка років. І тільки в 1960 рр. з'явилися перші ознаки відродження загального інтересу до народної творчості. Та й він був узятий під ідеологічний контроль КПРС, заформалізувався і став офіційно-шаблонним. З нього був вичавлений живий творчий дух, яким наснажена кожна народна сорочка в музейній колекції.

Відомий український політик Микола Міхновський майже сто років тому писав: “Часи вишиваних сорочок, світ [...] минули і ніколи вже не вернуться”. Мабуть, його правда була. Та ми їхнє дихання відчуваємо понині.

Якось під час практичних занять у фондах Музею одна зі студенток-практиканток Київської академії легкої промисловості зворушливо зізналась рафінованою російською мовою, що,

мовляв, дивлячись на ці сорочки, відчуваєш якийсь душевний щем і невимовний смуток.

Що то було – ностальгія за втраченим? Нібито стоїш над могилами близьких і рідних, яких уже не оживити. А, може, то пробуджується у душі зросійщеної правнучки прабабівська ментальність, воскресає пам'ять про своїх пращурів?

Як відомо, українські рушники знані етнографами всієї Європи. Вони виставлялися не раз як в Україні, так і в Парижі, Лондоні, Осаці, Лос-Анжелесі, де здобували високі нагороди. А от сорочки такої слави не мають. Хоч саме в сорочці українська народна вишивка досягла свого найвищого розквіту. Отже, наше завдання полягає у тому, щоб вивчати ці витвори мистецтва, відкривати людям їх зовнішню красу й високе духовне наповнення.

1. Южно-русскій народний орнаментъ. Черниговская губернія. – Вып. 1: Глуховскій уездъ. Узоры вышиванья, тканья и рисования. Собрала и составила П. Я. Литвинова. – Х., 1878.

2. Южно-русскій народный орнаментъ. Черниговская губернія. – Вып. 2: Уезды: Конотопскій, Кролевецкій, Новгород-Съверскій и Стародубскій. Собрала и составила П. Я. Литвинова. – Х., 1902.

3. Описание Черниговской губернии. Сост. по поручению Губернского Земства членом Императорского Русского географического общества А. А. Русовым. – Типография Губернского Земства, 1899.

4. Пчілка О. Українські узори: Альбом-збірник. – 1927.

5. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация. – Матеріали до етнології й антропології – Л., 1929. – Т. 21–22. – Ч. 1.

6. Словник Брокгауза і Ефрона.

7. Матейко К. Український народний одяг // Етнографічний словник. – К., 1977.

8. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка: Альбом. – К., 1993.

9. Кулинич-Стахурська О. Мистецтво української вишивки. Техніка і технологія. – Л.,